

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ Й ЕТНОЛОГІЇ ПІВНІЧНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ ТА ВІДОБРАЖЕННЯ ЙОГО РЕЗУЛЬТАТІВ У МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЯХ

УДК 355.48(477.51)«19»

Юлія БЛАЖКО
(Батурин)

Літні військові табори у Батурині в 1924–1928 роках

З 1869 р. територія одного з районів Батурина – «Шовковиця» – площею близько 550 га використовувалася військовими для проведення літніх навчань [1]. Сьогодні серед місцевого населення Батурина побутує ще одна назва цього мікрорайону – «лагері» (калька з російської слова «табори») – територія, на яку впродовж XIX – початку XXI ст. на літні збори приходили військові частини різних формувань різного часу – як російської імператорської армії, так і Червоної (пізніше Радянської) армії СРСР та сучасних Збройних сил України [2, с. 200].

Табори біля м. Батурин з 1924 р. стали місцем літніх зборів для 7-ї стрілецької дивізії. Сформована була дивізія була 11 вересня 1918 р. в Ярославльському військовому окрузі у Володимирі, Костромі, Шуї з добровольців 1-ї Таврійської, 3-ї Московської та Костромської піхотних дивізій. Упродовж 1919–1920 років дивізія брала участь у боях проти військ А. Колчака, А. Денікіна, Н. Махна. З лютого 1921 р. на дивізію покладено несення гарнізонної служби в Полтавській губернії. З червня 1921 р. 7-ма стрілецька дивізія була передана до складу Київського військового округу, а з 1923 р. переходить на територіальну систему [3].

У березні 1924 р. 7-ма стрілецька Володимирська дивізія передислоковується на Чернігівщину. 2 жовтня 1924 р. Чернігівський губернський виконком прийняв над нею шефство і, відповідно, дивізія отримує нову назву – «Чернігівська». Внаслідок проведеної реорганізації дивізії 19-й стрілецький полк почав займати Ніжинський, 20-й – Чернігівський, 21-й – Роменський, артилерія – Конотопський округи [4, с. 37].

Улітку 1924 р. дивізія проводить свої перші територіальні збори в Батуринському таборі. Необхідним на той час було здійснення організаційно-господарської діяльності з облашту-

вання та приведення до ладу колись багатого, але на цей рік занедбаного табору. На розчищених галявинах почали з'являтися табірні містечка, з очерету та тину будували примітивні намети, покриті гілками та соломою. Поспіхом облаштовували намети для коней, кухні, колодязі, умивальники. В північній частині таборів почали будували великий дивізійний театр і будівлі полкових клубів. У 1926 р. саперною ротою дивізії будується міст через озеро, що знаходилося на території табору [5, с. 131].

Одночасно з будівельними роботами, проводилося також навчання змінного складу. Табірні збори проводилися щорічно з 1924 до 1928 рр. з травня по жовтень. З 1924 р. дивізія розпочала проводити допризвивні збори у районах свого комплектування. Щорічний характер мали маневри, що проводилися наприкінці навчань у межах Коно-

Розбирання вузькоколійки в Батурині. Фото 1931 р.

топського округу. З переходом на зимові квартири, дивізія, як і вся армія, реорганізувалася та переходила на нові штати, було сформовано артилерійський полк.

Будівельні роботи військових завдавали великої шкоди спорудам, які б на сьогодні, ймовірно, мали статус пам'яток, оскільки «Из старых монастырей, недостроенных зданий, мрачных корпусов царской армии – в Конотопе, Чернигове, а затем в Нежине и Ромнах создается новая казарма» [6, 38]. Негативно позначалися навчання й на існуючих пам'ятках Батурина. Так, у 1925 р. під час навчання бойових частин 7-ї дивізії було завдано значних пошкоджень палацу К.Г. Розумовського та кам'яній греблі І. Мазепи. На такі дії Конотопська окружна інспектура народної освіти підготувала звернення до штабу 7-ї дивізії про недопущення руйнації історичних пам'яток Батурина. Окружна інспектура просить особливу увагу звернути на палац К. Розумовського як на найціннішу пам'ятку архітектури XVIII ст.: «сотрясения стрельбой и взрывами, производимыми вблизи него, не могут не отразиться на его целостности, а посему

окрино просит вас перенести возможно дальше (не менее чем на 1,5 в.) артиллерийский полигон и не менее чем на 1,2 версты все прочие, и ближе также не производит никаких учений и упражнений» [7, с. 442–443].

Під час навчань і маневрів, військові проводили агітаційну роботу серед населення, яка в той час була невід'ємною складовою функціонування політичної системи. Зокрема, 7-ма дивізія здійснювала шефство над Комсомольською організацією Батурина [8, с. 70]. У кожному полку було по 2–3 агітвізка, підготовлені для похідних газет рамки, діяли сотенні та полкові бібліотеки. Для обслуговування частин дивізії було виділено «пересувне кіно з трьома фільмами», готувалися художні номери, які показували на вечорах самодіяльності перед початком навчань.

7-й артилерійський полк 15-ї Сиваської дивізії. Батурин. Фото 1925 р.

Під час маневрів 1927 р. за чотири дні частини дивізії у 9 селах Батуринського та Конопського районів провели вечори з оркестрами, шість кіносеансів, було влаштовано тир [9, с. 39, 156].

Військові формування, що перебували в Батуринському таборі часто відвідувало керівництво. У 1925 р. частини дивізії відвідує командуючий військами Українського військового округу (УВО) О. Єгоров і начальник Політичного управління В. Затонський, а в 1926–1927 роках – командуючий УВО І. Якір. У цих же роках у день дивізійного свята парад приймав секретар ВУЦВК С. Власенко. Відомо, що восени 1926 р. казарми Артилерійського полку, що знаходилися в м. Конотоп, відвідала англійська робоча делегація [10, с. 39].

Під час загальних зборів у Батуринських таборах дивізія лівову частку часу приділяла на проведення тактичних навчань. При проведенні полкових маневрів 12–16 вересня основною темою була тактика, для якої обрана була територія на північ від та-

борів, між річками Десна та Сейм [11, с. 129]. У 1927–1928 роках були організовані та проведені кулеметні збори для новобранців 1905 р. народження.

Для кожного військового у будь-який час важливою була фізична підготовка та загартованість. Стосувалося це й частин 7-ї дивізії, що в 1924–1928 роках перебували в Батурині. Для занять фізичною підготовкою виділялася одна година кожного дня, крім того було гарне забезпечення інвентарем. Основною була підготовка до подолання природних і штучних перешкод: переповзання, біг, стрибки різних видів, володіння багнетом. У кожному полку були футбольні та баскетбольні команди, які мали відповідні стадіони, займалися також гімнастикою і легкою атлетикою.

У частинах дивізії під час навчань здійснювалась військово-хімічна підготовка, але станом на 1921 р. вона була мало забезпечена відповідними засобами. З переходом дивізії у 1924 р. до Батурина, вперше було розроблено план хімічної оборони табору. «Камерное и полевое окуривание» увійшло у щорічні заняття частин підготовлених силами хімічних взводів. Надалі всі показові, батальйонні навчання, маневри проводилися з урахуванням і демонстрацією тих або інших способів хімічного нападу. Було збудовано і випробувано декілька легких газосховищ. План повітряно-хімічної оборони, повітряні та хімічні тривоги проводилися з відповідними тактичними заняттями. Частини дивізії були забезпечені великою кількістю «О.В. стойких и нестойких», приладами з дегазації місцевості, захисним одягом, вогнеметами, протигазами [12, с. 150–155].

З метою покращення військової підготовки та побутових умов, у 1924–1928 роках в Батурині силами дивізії проводяться значні будівельні роботи. Навесні частини дивізії розпочинають відновлювати старі приміщення та будувати нові. Відразу була збудована хлібопекарня з сараями для зберігання хліба і театр для постановки спектаклів, вистав. До театру були поставлені лави з розрахунком на 2200–2500 глядачів. Коноптоський округ виділив 10 тис. крб. на будівельні роботи та дві десятини лісу, наступного року – ще десятину лісу. За цей період були збудовані навіси над польовими кухнями та колодязями, викопані нові, оскільки в попередньому році води не вистачало для всіх потреб. Шефом дивізії (в 1921–1924 роках), трестом «Югосталь», було виділено вагон покрівельного заліза, що дозволило покрити всі навіси.

Протягом 1926–1927 років у всіх полках дивізії будуються невеликі сцени для постановки спектаклів, з'явилися приміщення для штабів. У 1927 р. для керівництва дивізії зі старого дерев'яного бараку було облаштовано приміщення з 16 кімнат, майже в усіх полках були побудовані склади для зберігання речового та вогнестрільного майна; проведений найнеобхідніший ремонт казарм на перший час. Наступного року, за рахунок отриманих коштів в сумі 60–70 тис. крб. від Коноптоського округу та місцевих «окрисполкомов», 19-й, 21-й та артилерійський полки приступили до капітального переоблаштування приміщень казарм і будівництва нових складських приміщень.

З метою покращення побуту військових і зменшення використання часу, були влаштовані водопровідні системи для подачі води з колодязів до кухонь і спеціальні умивальники. Силами 19-го полку було збудовано нову їдальню на 2000 осіб із залізною покрівлею, нову конюшню, розраховану на 80 коней. Цього ж року будується нова їдальня для керівного складу на 300–350 осіб.

У 1927–1928 роках було продовжено прокладання вузькоколійки – «декавільки», яка мала сполучати залізничну станцію Бахмач із батуринськими таборами. Початком

Штромбах Я.А. (1894–1931) – командир 7-ї стрілецької дивізії в 1924–1929 роках

роботи послуговувало постачання вагонеток і рейок. Для реалізації прокладки «декавільки» була створена команда для проведення земляних робіт, а потім і монтування дороги. Проведення вузькоколійки дозволило значно економити затрати коштів і часу, які витрачалися на перевезення вантажу. Крім того, не виникала потреба гнати коней і ремонтувати гужовий транспорт. Так, наприклад, у 1926 р. на перевезення продовольчих вантажів було витрачено більше 9 тис. руб., додатково частини дивізії витрачали «на переброску имущества до 3000–3500 руб.» за табірні збори, а вже на наступні збори витрати значно зменшуються відповідно: 750–800 та 400–450 руб. Від округу дивізія отримала дизель силою струму в 110 А.

У 1928 р. було встановлено розклад для пасажирів руху вагонеток від ст. Бахмач у табір і у зворотному напрямку. Для перевезення керівного складу з табору в Батурин і у зворотному напрямку рух вагонеток склали «по особому расписанию, при чем на амортиза-

цію вагонеток введена минимальная плата в 2,5 коп. за проезд». Для завершення будівництва вузькоколійки будувалися два нових мости і проводився капітальний ремонт усєї дороги [13, с. 147–150]. Як згадують жителі Батурина, спочатку вузькоколійка сполучала центр міста з таборами, а потім «декавільку» прокладають до Бахмача. Вірогідно, прокладення вузькоколійки було розпочате в 1925 р. і вагонетку рухали запряжені коні [14, с. 5–6]. У фондovій колекції НІКЗ «Гетьманська столиця» зберігається світлина з написом «разборка узкоколейки в Батурине. 28, V, 1931», яка може свідчити про кінцеву дату її функціонування [15]. Але цьому суперечать спогади батуринців, за якими це може бути 1935 р. [16, с. 5–6].

Для відпочинку військових під час навчань використовувалися природні зони Батурина та збудовані власними силами об'єкти відпочинку, серед яких – облаштований будинок із садом, що використовувався як клуб. У вихідні дні від занять військові ходили відпочивати на р. Сейм [17, с. 148]. Кожної неділі три піхотні й один артилерійський полки під звуки маршу ходили купатися на річку. Командир дивізії Ярослав Антонович Штромбах часто особисто диригував духовним оркестром і організовував військові паради [18, с. 7]. Місцем відпочинку було й озеро, очищення якого проводилося силами дивізії за весь час перебування в таборі. Крім того, відомо, що на озері діяло три купальні: одна – для офіцерів, друга – для солдат, третя – для цивільних відпочиваючих [19, с. 69]. У подальшому планувалося будівництво лазні, пральні, водопроводу. Військовими було складено п'ятирічний план лісового господарства, який передбачав насадження нових посадок, намічено облаштування електростанції.

Для харчування та забезпечення продовольством військ табірних зборів при містечку Батурин у травні 1925 р. за наказом начальника Ніжинського військово-господарського продовольчого магазину (далі – військпродмаг) відкривається два відділення: одне – передавальне при ст. Бахмач Південно-Західної залізниці, а друге – роздавальне в м. Батурин, а разом із ними – склади [20]. Приступаючи до відкриття складів відділення Ніжинського військпродмагу в Батурині, завідуючий повинен прийняти «склады, отвденные для этой цели у граждан мест. Батурина, распоряжением Батуринского райисполкома» з обов'язковим складанням акту прийому–передачі. Для огляду складів та прийому товарів була створена комісія. Станом на 21 травня 1925 р. був проведений огляд 7 складів комісією, у складі голови – завідуючого військпродпунктом Ніжинського військпродмагу в м. Батурин А. Борисенком та її членів: лікаря 20-го стрілецького полку, ветлікаря 7-го Артилерійського полку Попова і «Квартиранта 8-го Сапбата 8-го корпуса» Калмикова при табірному зборі № 2 для прийому продовольства та фуражу. Комісією була оглянута кількість продуктів у продпунктах та приміщення складів і нараховані наступні склади та продукти, які в них зберігалися:

№ п/п	Прізвище завідувача складом	Продукти
1.	Кисіль	сіль
2.	Сухомлин	овес і ячмінь
3.	Белік	овес
4.	Карнаух	мило, цукор, житнє борошно
5.	Мохна	борошно
6.	Сердюк	овес
7.	Русаков	крупа

Для отримання військовими продовольства та фуражу з відділення Ніжинського військпродмагу в м. Батурин був установлений чіткий порядок. Кожна військова частина повинна мати дві чекові книжки: зв однією отримувалося продовольство і фураж для кадрової частини, за другою – для другочергової, але в останній необхідно чітко вказувати «отпустить 19 стр. полку для второочередн[ого] полка по числу «...» едоков, такие-то продукты». Наприклад, у роті зв'язку «на довольствии состоит 41 чел. и 5 лошадей. Все состоят на натурпайке». Станом на 15 травня 1925 р. в артилерійському полку 7-ї дивізії «состояло на довольствии людей – 373, прикомандированных – 127, иждивенцев – 85 и лошадей: стр[оевых] – 20, артил[лерийских] – 61, обозных – 88».

Отримати продовольчі товари можна було виключно за умови надання наступних документів: атестату з указаною кількістю людей і коней, чекової вимоги з талоном, виписки з стройового командування і Начвійськгоспчастини. Відпуск товарів проводився за чітко встановленою дислокацією ВХО УВО нормою. Видавалися продовольчі товари з 8 до 14 год., а після 14-ї завідуючий відділенням у Батурині здійснював прийом фуражу з передавального відділення зі ст. Бахмач. До 15 числа наступного місяця всі війська табору повинні надавати звітність про використання продовольства і фуражу до Ніжин-

ського військпродмагу. Для зручності відпуску товарів встановлювалися дні отримання для кожного полку, так, наприклад, 19-й і 21-й полки – у понеділок і четвер, 20-й стрілецький і 7-й артилерійський полки – у середу та п'ятницю тощо – залежно від потреб і можливостей. Завідуючий відділенням в Батурині кожні 10 днів був зобов'язаний звітувати начвійськкому Ніжинського військпродмагу про стан складів [21].

Літні табори і Батурин – дві співіснуючі та взаємозалежні інституції. Військові табори давали значний поштовх до розвитку економіки міста, ставлячи її на значно вищий рівень, забезпечували робочими місцями місцеве населення. З кожними зборами військових на території, відведеній для них, з'являється та поступово оновлюється інфраструктура (кухні, хлібопекарні, купальні, вузькоколійка) для забезпечення важливих для життя потреб і безпосередньо в 1924–1928-х роках перебування 7-ї дивізії. Разом із тим, для командирів винаймалися будинки для проживання, що знаходилися неподалік від навчальних таборів, за що жителі містечка отримували кошти.

Джерела та література

1. Російський державний воєнно-історичний архів (далі – РДВІА), ф. 970, оп. 1867, спр. № 19.
2. Науковий архів Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (далі – НА НІКЗ «Гетьманська столиця»), ф. 14, ВО 70–14, спр. 70, арк. 200; 7-я стрелковая Черниговская трижды Краснознаменная ордена Трудового Красного знамени дивизия им. М.В. Фрунзе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rkka.ru/handbook/reg/7sd18.htm>.
3. 7-я Черниговская (Владимирская) имени «Юго-Сталь» стрелковая краснознаменная дивизия. – Чернигов : Издание политотдела, 1928. – С. 37.
4. Там само. – С. 131.
5. Там само. – С. 38.
6. Документ № 298. Звернення Конотопської окружної інспектури народної освіти до штабу 7-ї дивізії про недопущення руйнації історичних пам'яток Батурина // Батурин: сторінки історії : Зб. док. і матер. / Редкол.: О.Б. Коваленко [та ін.] ; ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка [та ін.]. – Чернігів, 2009. – С. 442–443.
7. НА НІКЗ «Гетьманська столиця», ф. 18, ВО 68–18, спр. 68, арк. 70.
8. 7-я Черниговская (Владимирская)... – С. 39, 156.
9. Там само. – С. 39.
10. Там само. – С. 129.
11. Там само. – С. 150–155.
12. Там само. – С. 147–150.
13. НА НІКЗ «Гетьманська столиця», ф. 14, ВО 69–14, спр. 69, арк. 5–6, 17–19, 130, 181–182.
14. Фондова колекція Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (далі – ФК НІКЗ «Гетьманська столиця»), інв. № НД/Р-1–291, світлина.
15. НА НІКЗ «Гетьманська столиця», ф. 14, ВО 69–19, спр. 69, арк. 5–6.
16. 7-я Черниговская (Владимирская)... – С. 148.
17. ФК НІКЗ «Гетьманська столиця», інв. № КВ-14-7677/Р-7-3462.
18. НА НІКЗ «Гетьманська столиця», ф. 14, ВО 69–14, спр. 69, арк. 69.
19. Архівний відділ Ніжинської районної державної адміністрації, спр. 1, 138 арк.
20. Там само, спр. 4, 62 арк.

Блажко Ю. Літні військові табори в Батурині в 1924–1928 роках

У статті досліджується існування в Батурині літніх військових таборів впродовж 1924–1928 років.

Ключові слова: Батурин, літні табори, 7-а дивізія, вузькоколійка, навчання.

Блажко Ю. Летние военные лагеря в Батурине в 1924–1928 гг.

В статье исследуется существование в Батурине летних военных лагерей на протяжении 1924–1928 гг.

Ключевые слова: Батурин, летние военные лагеря, 7-я дивизия, узкоколейка, учения.

Blazhko Yu. Summer military Camps in Baturyn in 1924–1928

The article examines the existence Baturyn summer military camps in 1924–1928.

Key words: Baturyn, summer camps, 7th Division, narrow-gauge railway, training.

[надійшло до редакції: 24.09.2014 р.]

УДК 94(477.51)«1933»

Микола ГОРОХ
(Чернігів)

Носівський осередок Торгсину

Система «торгівлі з іноземцями» (скорочено – «Торгсин») існувала на теренах СРСР з липня 1930 р. до лютого 1936 р. Створена винятково для обслуговування іноземців, вона вже у червні 1931 р. переорієнтувалася на роботу зі співвітчизниками, які в умовах голоду почали масово зносити до пунктів скуповування цінностей золото, срібло, коштовне каміння, іноземну валюту.

Історія Торгсину недостатньо висвітлена в роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників. Радянська історіографія уникала згадок про об'єднання, а західноєвропейські й американські вчені, позбавлені доступу до засекречених архівних документів, лише констатували факт його існування. Перші спеціалізовані статті присвячені Всесоюзному об'єднанню та Всеукраїнській конторі «Торгсин» з'явилися в середині 1990-х – на початку 2000-х років, а їхніми авторами стали О.О. Осокіна [1] та В.І. Марочко [2]. Поступово коло інтересів дослідників розширилося. Активно розвивається започаткований українським істориком В.І. Марочкою регіональний напрям у дослідженні Торгсину [3]. До історії функціонування Київської обласної контори звертається О.Ю. Мельничук [4], Кримської – О.Д. Попов [5], Вінницької – Я.В. Міщук [6], Харківської – І.В. Шуйський [7], Іванівської – О.Ю. Орешкін [8], Західно-Сибірської та Нижегородської крайових контор – І.В. Павлова [9] і Г.Ю. Семенова [10].

Дослідники передусім акцентують увагу на роботі республіканського, крайового й обласного рівнів, зрідка зупиняючись на ролі окремих осередків, хоча саме вони безпосередньо вели боротьбу за виконання планів валютних надходжень і реалізації товарів. Метою даної розвідки є спроба охарактеризувати роботу крамниці «Торгсин» у Носівці, проаналізувати основні етапи її становлення, відновити імена керівників і працівників осередку, визначити рівень валютних надходжень філії. Дослідження ґрунтується на невідомих широкому загалу документах, що зберігаються в архівах Чернігова, Ніжина та Києва, а хронологічні рамки обмежені часом існування магазину в Носівці (лютий – вересень 1933 р.).

Станом на 1 січня 1932 р. на території Носівського району проживало 111,5 тис. осіб або майже 4 % населення області [11]. У кількісному відношенні це був один із